

BOLONYAI GÁBOR
Bonfini Héródianosz-fordításáról*

Néhány évvel ezelőtt e folyóirat hasábjain jelent meg egy tanulmány a Bonfini-kéziratok keletkezéséről és későbbi sorsáról Kulcsár Péter tollából.¹ Az elemzés első fele Bonfini történeti művének szöveghagyományozását követi nyomon, második része pedig fordításainak és a *Symposion*nak a kéziratait vizsgálja, és részben új adatokra is támaszkodva, az eddigi konszenzustól jelentősen eltérő álláspontot fogalmaz meg. Arra a következtetésre jut, hogy a ránk maradt kéziratok közül a *Symposion*t és annak rövid töredékét a szerző saját kezűleg írta (ezt a korábban is felvetődő lehetőséget mindeztáig egyhangúlag elvetette a kutatás),² valamint a salzburgi Héródianosz-fordítás piros tintával író, második keze is Bonfiniéval azonos (ez korábban senkiben sem merült föl). Az azonosítás megerősítésére egy negyedik – korábban figyelmen kívül hagyott – szöveget is bevon az elemzésbe Kulcsár Péter. Az OSzK „Clmae 444” jelzetű Frontinus-kódexének előzéklapján olvasható bejegyzés két Bonfini-epigrammát tartalmaz, két különböző kéztől.³ A második írásképével kapcsolatban mutat rá arra Kulcsár, hogy első pillantásra is egyértelműen látszik rajta, hogy ugyanattól a kéztől származik, mint az előbb említett három szöveg. Végül, Kulcsár a *Symposion*-korvina előzéklapjának bekötött Hermogenész-töredékről állapítja meg, hogy a salzburgi Héródianosz-kódex fekete tintával író, első kezétől származik, aki Johannes Franciscusként mutatkozik be, „comes augustalis” és „familiaris pontificius” titulussal. Ez az írnok pedig azzal a Johannes Franciscus Angelitával (Giovanni Francesco Angeli) is azonos, akit Bonfini említ meg mint hűséges társát és Recanati jegyzőjét a *Symposion* bevezetőjében.⁴

Az alábbiakban Bonfini Héródianosz-fordításának kézírataival kapcsolatban szeretném Kulcsár Péter elemzését kiegészíteni és pontosítani, mindenekelőtt egy általa nem ismert kódex tanúságára alapozva. A tanulmány második felében a fordítások alapjául szolgáló

* A tanulmány a „Corvina Graeca” című (K 75693) OTKA-pályázat keretében készült.

¹ KULCSÁR Péter: *Bonfini-kéziratok*. = MKsz (111.) 1995. 213–236, illetve olaszul Péter KULCSÁR: *I manoscritti di Bonfini*. = *Camoenae Hungaricae* (1.) 2004. 71–92.

² A rengeteg elírás, s főként a görög ékezés elemi hibái miatt, lásd Stephanus APRÓ: *Antonius Bonfinis Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Bp., 1943. Egyetemi Nyomda, XIV. APRÓ István álláspontját átveszi CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., 1973. Akadémiai Kiadó, 166, valamint CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 4. kiad. Bp. 1990. 44.

³ Lásd még KULCSÁR Péter: *Három epigramma 1487-ből*. = *ItK* (100.) 1996. 313–317.

⁴ KULCSÁR Péter szerint Johannes Franciscus fivére, „Johannes T.” szintén közeli kapcsolatban állt Bonfinivel: ő készítette el a *Decades* mára elveszett diszpléndányát, s másolói tevékenységéért nemesi címet is kapott Ulászlótól, lásd : *i. h.* (1. jegyzet), 233–236. Johannes Franciscus Angelitáról lásd még PAJORIN Klára: *Mátyás király és Bonfini barátja, Prospero Caffarelli*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica, tom. XIV., fasc. 2*, Miskolc, E typographo Universitatis, 2009. 253–261.

görög kódexek azonosíthatóságáról, illetve szövegkritikai értékéről lesz szó, végül röviden érintem a fordítás jelentőségének, szellemi közegének és minőségének kérdését is.⁵

A Héródianosz-fordítás kéziratai

A hazai kutatás a mai napig a fordításnak csak egyetlen példányát tartja számon, melyet a salzburgi Universitätsbibliothek őriz M II. 135 jelzettel.⁶ A kódexnek nem csak az első ívfüzete, de kezdőlapja is elveszett, így illumináció és címer híján a fordítás után olvasható (128^v) kolofón alapján szokás hiteles corvinának tartani:⁷ „Ad ser<enissi>mum Regem Matthiam Herodiani ab Antonio Bonfine traducti: atque a Jo<hanni> Francisco comite Augustali: a famulare Pontificio transcripti ob magnam in Regem Ungariae et Boemiae devotionem. Finis. Soli Deo gloria et laus.” A piros tintával írt záró megjegyzésből tudjuk (mely Kulcsár Péter meggyőző érvelése szerint magától Bonfinitól származik), hogy a szöveget a fentebb említett Johannes Franciscus másolta. Az aranymetszésű kódex zöld selyem kötése egykorú, a Mátyásnak készített jellegzetes díszkötések közül a wolfenbütteli Ficino-kódexéhez hasonlít.⁸ Provenienciája az 1850-es évekig ismeretlen, ekkor ajándékozta Paúr Iván Schallhammer soproni postatisztnak, ő pedig 1873-ban adta el a salzburgi egyetemi könyvtárnak.⁹

A fordításnak azonban létezik egy másik példánya is. Ez a kódex jelenleg a vatikáni könyvtár Fondo Rossiano gyűjteményében található, jelzete Ross. 483.¹⁰ Az 56 levélből álló, 240 × 165 mm méretű pergamenkódexet humanista írással másolták. A gyakorlott kezű másoló igen gazdaságosan használta ki a rendelkezésére álló írófelületet: egy sorba 50-60

⁵ Külön tanulmányban tervezem a Philoztratosz-fordításokat tartalmazó kódexek, valamint a Hermogenezs-töredék kérdésének tárgyalását.

⁶ KULCSÁR Péter interneten közzétett listáján (*Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, <http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/inventarium-de-operibus/inventarium-de-operibus-081028-9>, letöltve: 2010. november 10-én) szintén csak egyetlen példányt említ.

⁷ CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *i. m.* (2. jegyzet), 152. tétel, valamint MADAS Edit is: *La Bibliotheca Corviniana et les corvina authentiques*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne. 15–17 novembre 2007*. Éd. J-F. MAILLARD – MONOK I. – D. NEBBIAL. Budapest 2009. 55.

⁸ CSONTOSI János: *Latin Corvin-kódexek bibliográfiai jegyzéke*. = *MKsz* (6.) 1881. 157.

⁹ [CSONTOSI János:] *Elhunyt Paúr Iván*. = *MKsz* (14.) 1889. 366.

¹⁰ A kódexről tudomásom szerint Hans TIETZE tesz először említést 1911-ben publikált *Die illuminierten Handschriften der Rossiana Wien—Lainz* című művében (Leipzig, 1905. 119). A kézirat adatai az *Iter Italicum* megfelelő kötetében (Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum*. 2. vol. Leiden, 1967. Brill, 410), valamint G. RILL Bonfini-szócikkében is (*Dizionario Biografico degli Italiani*, 12. Roma. 1970. 28–30) szerepelnek. A kézirat olvasatait (a salzburgival együtt) a legújabb, 2005-ben publikált Héródianosz-kiadás elkészítője, C. LUCARINI is felhasználta (*Herodianos: Regnum post Marcum*. Edidit Carlo M. LUCARINI. München – Leipzig, 2005. Saur Verlag), legutóbb pedig M. MARTELLINI adott néhány soros ikonográfiai elemzést kezdőlapjának díszítéséről rövid Bonfini-monográfiájában: Manuela MARTELLINI: *Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino*. Viterbo, 2007. Edizione Sette città, 70–73.

betűnek, egy lapra pedig rendre 47 sornak szorított helyet. Szépen formált, apró betűi egyenletesek és könnyen olvashatók. A kezdőlap baloldalát és felső sávját fehér indafonatos minta díszíti L-alakban. A lap alján két angyal tart egy címert, melynek rajzolata szinte a felismerhetetlenségig ki lett kaparva.¹¹ Az angyalfigurák festése elnagyolt, szinte a befejezetlenség érzetét kelti. Az illumináció tehát nem tárja föl egykori tulajdonosa kilétét, és ugyanígy hiányzik a szövegből is bármiféle, azonosításra alkalmas ajánlás vagy bejegyzés. A kódex provenienciája egészen a XVIII. század közepéig ismeretlen. Valamikor 1838 és 1854 között vásárolta meg Giovanni Francesco de Rossi könyvgyűjtő. Az ő hagyatékából került mai helyére a vatikáni könyvtárban.

A vatikáni kézirat jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy a fordítás teljes szövegét tartalmazza, szemben a salzburgi kódexszel, melynek az első quaterniója teljes egészében elveszett. Ajánlás, mint említettük, ebben a teljes példányban sem maradt ránk, de ennek hiányából nem következtethetünk arra, hogy a salzburgi **ban** sem tartalmazott Mátyásnak szóló dedikációt. A vatikáni kódexben megmaradt szövegrész mennyisége alapján viszont az biztosan állítható, hogy a salzburgi kódexből elveszett quaternióra egy esetleges ajánlás szövege már nem férhetett rá,¹² azon legfeljebb egy vagy két oldal szabad helyet képzelhetünk el, de leginkább semennyit.¹³ Ha tehát Bonfini ehhez a fordításához is írt ajánlást Mátyásnak (amit azért nem teljesen alaptalanul feltételezhetünk, hiszen Hermogenész-, Averulinus- és Philoztratosz-fordítását, valamint a Beatricének ajánlott *Symposiont* és a végül Ulászlónak szánt *Decadest* is egyaránt terjedelmes dedikációval látta el), akkor ez a prefáció vagy egy teljes quaterniót tehetett ki, vagy külön lapo(ko)n lett a füzetek elé kötve. Bonfini ránk maradt ajánlásainak terjedelme akár az első feltételezést is támogathatja: a Philoztratosz-szöveg elé írt bevezető még hosszabb is (körülbelül 18 ezer betű), mint ami a salzburgi kódex egy quaterniójára ráfér (körülbelül 14 ezer betű), az Averulinus-ajánlás terjedelme közel egy ívnyi (mintegy 11 ezer betűből áll), a Hermogenész-fordítás bő kilencezer betűs előszava kétharmad ívet tesz ki, míg a másik két – nem Mátyásnak ajánlott – mű bevezetője egy „salzburgi ív” felénél valamivel hosszabb, illetve rövidebb. Ellenérvet jelent viszont, hogy az

¹¹ Legalábbis az általam használt, mikrofilmről szkennelt fekete-fehér másolat alapján a címer beazonosíthatatlan; mindössze az vehető ki, hogy a címer közepén két (esetleg három) széles sáv futott keresztbe.

¹² Ezt már KULCSÁR Péter is sejtette, *i. h.* (1. jegyzet), 232–233. Megjegyzendő, hogy a jelenleg 128 föliős salzburgi kódex végig quaterniókból áll, összesen 16-ból ($16 \times 8 = 128$), számozásuk pedig folyamatos, *B*-től *R*-ig. KULCSÁR P. olyan mikrofilmen vizsgálta a kéziratot, amelyen, ahogy említi, nem voltak jól láthatók a betűjelek; bizonyára emiatt merült föl benne annak lehetősége, hogy a füzetek váltakozó hosszúságúak, a számozásuk pedig rendszertelen. Valójában szó sincs erről.

¹³ A salzburgi kódex egy quaterniójára átlagosan 9–11 Teubner-oldalnyi görög szöveg fordítása került; a kiesett első ívfüzet bő 9 Teubner-oldal fordítását tartalmazta, s talán még egy illuminációt is a kezdőlapon.

ívfüzetek számozása a fordítással indult (az elveszett faszcikulust A-val kellett, hogy jelöljék, mert a jelenlegi első ívfüzet betűjele B), vagyis a feltételezett ajánlást tartalmazó füzetet jelöletlennek kell elképzelnünk, ez pedig ha nem is példa nélküli, de nem szokványos eljárás.

Magától vetődik föl a következő kérdés: mi a viszonya a két kéziratnak egymáshoz?¹⁴ Ha kizárólag a szövegekből indulunk ki, egyértelmű választ kaphatunk: a két kézirat egyikét sem a másiktól másolták. Egymástól függetlenül készültek, éspedig minden bizonnyal közvetlenül a szerzői kézirat alapján. Mi enged erre következtetni? Először is, önálló értékük mellett az szól, hogy bár a salzburgi példány alapvetően sokkal jobb minőségű szöveget hoz, mint a vatikáni, az esetek egy kis százalékában egyértelműen az utóbbi őrzi meg a helyes olvasatot az előbbitel szemben. Tehát mindkettőjük *suo iure* férhetett hozzá az eredeti szöveghez. Másodszor, hibáik túlnyomó többsége egymástól függetlenül keletkezett, amelyet nem vesz át a másik. Ugyanakkor van néhány közös hibájuk is, de nagyon kevés, amely mind könnyen magyarázható azzal, hogy mindkét másoló a szerzői kézirat szöveghibáját veszi át (vagyis nem azért tévednek együtt, mert egyikük a másiktól másolt). Az általam átvizsgált szövegrészekben (az eredeti mű mintegy negyedében) két esetben valószínűsíthető, hogy a szövegromlás forrása az autográf lehet.¹⁵ Ez a szám nagyjából megfelel annak, amit egy autográf (vagyis kevés hibát tartalmazó) kéziratról másoló két jó kezű írnoktól várhatunk. Lássuk a példákat.

A salzburgi kódex (ezenül **S**) rögtön a második mondatában eltér a vatikáni kézirat (ezenül **Va**) szövegétől. Míg az előbbi 1^r lapján ez olvasható: „Ad urbem dehinc festinat, sacellum Iovis ceteraque templa se revisurum”, az utóbbi kézirat egy szóval többet hoz: „Ad urbem dehinc festinat **referens** sacellum Iovis ceteraque templa se revisurum” (3^v). A két olvasat között nem nehéz döntenünk: a „referens” igenév a rákövetkező acc. cum inf.-es szerkezet vezérigéi szerepét tölti be, ezért nélkülözhetetlen a mondatban: „Innen a Városba siet, arra hivatkozva, hogy Iuppiter szentélyét és a többi templomot szeretné ismét felkeresni.” A „referens” participium nélkül a „se revisurum <esse>” szerkezet a levegőben lógna. A salzburgi kódexbeli hiányát ezért másolói figyelmetlenségéből eredő kihagyásnak kell tartanunk. A helyes olvasatot tehát ezúttal **S**-sel szemben **Va** őrzi meg. (A fordítás hűségének kérdéséről később részletesebben is szó lesz majd, de már itt észrevehetjük, hogy Bonfini szövege több ponton is eltér az eredetitől. A mostani szövegrészlet esetében a görögben

¹⁴ LUCARINI, aki mindkét kézirat szövegét figyelembe vette, amikor Bonfini fordítását is segítségül hívta a görög szöveg megállapításához, azt a megjegyzést teszi, hogy a két kéziratban egyetlen alkalommal sem fedezett föl egymástól eltérő olvasatot, LUCARINI: *i. m.* (10. jegyzet), XVII–XVIII és XXIV.

¹⁵ A salzburgi kéziratnak összesen 40 levelét hasonlítottam össze a vatikáni kézirat 17 fóliónyi szövegével, vagyis a görög szöveg számozása szerint az 1.7.6-tól az első könyv végéig, valamint a 3.2.6-tól a 4.1.4-ig tartó szövegrészt.

egyrészt másképp tagolódnak a tagmondatok, másrészt nyoma sincs az acc. cum inf.-es szerkezetnek, harmadrészt pedig egyes szavak jelentése is más, mint ahogy azt Bonfini érteni véli: ὥς δ' ἐς τὴν Ῥώμην εἰσήλασεν, ἐς τε τοῦ Διὸς τὸ τέμενος καὶ τοὺς ἄλλους νεὼς ἀνελοῶν ... Vagyis: „Amint pedig bevonult Rómába, s felment Juppiter szentélyébe és a többi templomba, ...” (majd következik a főmondat), tehát a „referens” és a „se revisurum” helyett valójában egyetlen participium áll, amelynek a jelentése mindkettőtől különbözik (ἀνελοῶν, „felmenvén”). Ha a két latin változatot az eredeti szövegtől függetlenül, s kizárólag mint latin szövegeket nézzük, **Va** szövege **S**-hez viszonyítva grammatikai szempontból elfogadhatóbb, értelmesebb, és ez alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy Bonfini eredetileg azt a változatot írta, amelyik **Va**-ban olvasható, függetlenül attól, hogy az általa létrehozott latin mondat pontos értelme eltér attól, amit a kontextus alapján az eredeti szövegben lehetségesnek nevezhetnénk, s főleg attól, amit a görög szavak ténylegesen megengednek.)

Az általam észrevett tizenegy további esetből, ahol nyilvánvalóan **Va**-ban találjuk meg a helyes olvasatot **S**-sel szemben, még kettőt emelek ki (a szövegvariánsok teljes listáját lásd a Függelékben). Mindkét példa, csakúgy, mint az összes többi, banális elírásból vagy apró figyelmetlenségből ered. Az első esetben Johannes a „quosque noctu iam necari oporteat” („mindazokat, akiket még az éjjel meg kell ölni”) mellékmondat „quosque” vonatkozói névmását rontotta el egy hasonló hangzású, de teljesen más jelentésű „quousque” kérdőszóra („meddig”): „quousque noctu iam necari oporteat” (13^v).¹⁶ A hiba annyira nyilvánvaló, hogy elméletileg akár azt is feltételezhetnénk, hogy a helyes olvasatra **Va** másolója saját maga jött rá, de minthogy másutt nem adja jelét szövegjavítói hajlamának, ezt a feltételezést inkább csak elméletinek kell tartanunk. Marad a kézenfekvőbb értelmezés: a vatikáni kézirat másolója ezúttal pontosabb volt, mint Johannes.

A másik szöveghelyen Severus bithyniai győzelméről írja Johannes: „promulgata Severianae victoriae fame” (40^f), de a sikernek természetesen nem az éhsége („fames”), hanem a híre („fama”) terjedt el, s így a vatikáni olvasatot kell helyesnek elfogadnunk: „promulgata Severianae victoriae **fama**” (18^v). A józan ész mellett ezt támogatja a görög szöveg is: ὥς δὲ διέδραμεν ἢ φήμη τῆς Σεβήρου νίκης (3.2.7), ahol szintén a győzelem híre fut végig a Bithyniával szomszédos tartományokban.

~~Johannes kijavítatlanul maradt hibái mellett két apró tévesztése érdemel még szót, melyeket Bonfini a szöveg ellenőrzésekor korrigált, és pedig a vatikáni kézirat olvasataival~~

¹⁶ A fordítás (8^v) ezúttal viszonylag pontosan adja vissza a görög mondatot: ὄσους χρητῆς νυκτός φονευθῆναι (1.17.2).

~~megegyező alakokra. Az első esetben két zárójelot felejtett el kitenni Bonfini másolója (14*), míg a második esetben egy kisebb helyesírási hibát vétett: a „blasphemabant” igét „f” fel írta.~~

Jóval több azonban azoknak a szöveghelyeknek a száma, ahol **S** örzi meg a helyes olvasatot **Va**-val szemben. Az általam átnézett, mintegy két könyv terjedelmű szövegben 60 ilyen esetet lehet regisztrálni. Közülük hét kihagyásos hiba,¹⁷ két-három tucat pedig értelmetlen olvasatokat, sőt olykor nem létező szavakat¹⁸ produkáló elírás, így az az amúgy sem valószínű forgatókönyv, hogy a salzburgi kódexet a vatikániról másolták, teljesen kizárható. Ezekből az értelmetlenségig torzult alakokból aligha lehetett volna kikövetkeztetni a másik kéziratban szereplő, értelmes olvasatokat.

Néhány szemléletes példa jól mutathatja, hogy **S** mennyivel jobb és megbízhatóbb szöveget hoz, mint **Va**. A πιστεύσας ὁ νεανίας („a fiatal ember, abban bízva...”, 1.9.9) igeneves szerkezetnek nyilvánvalóan az **S** kódex „dum omnia **credit**” olvasata felel meg (4^f), nem pedig a **Va** „dum omnia **redit**” variánsa (5^r15), mégha az előbbi („miközben mindent elhisz”) sem adja vissza maradéktalanul az eredeti szöveg értelmét. Az intranszitiv „visszatér” igének azonban semmiképp sem lehet helye ebben a mondatban.

Ugyanígy egyértelmű, hogy a μεμνημένος ἀεὶ τῆς τοῦ ἐπιδραμόντος φωνῆς („miközben egyfolytában támadója szavai jártak <Commodus> fejében”, 1.8.8) fordításának Bonfini az **S**-ben olvasható „**vo**cem suo capiti **insultantis** quotidie memoria repetit” változatot szánta (2^v), és nem **Va** részint értelmetlen, részint nyelvtanilag hibás verzióját: „**vic**em suo capiti **insultentis** (sic!) quotidie memoria repetit” (4^f10).

~~Egy másik szöveghelyen (1.11.1) két olyan olvasat áll szemben egymással, amelyek mindegyike elvben lehetséges volna. A Magna Mater-szoborról kerengő legendákról ugyanis egyaránt elképzelhető az is, hogy a szobrot a néphit szerint nem érintette emberi kéz, ahogy ez **S**-ben áll: „neque manu **tactum** aiunt mortali”, miként az is, hogy nem emberi kéz készítette, ahogy ez **Va**-ban olvasható: „neque manu **factum** aiunt mortali”. A két igenév jelentése lényegét tekintve ugyanaz, különbségük csak stiláris: az előbbi szemléletesebben és erőteljesebben fejezi ki a szobor nem emberi világhoz való tartozását. Biztosan dönteni azonban csak a görög szöveg alapján lehet közöttük, amely egyértelműen az előbbit támogatja: λέγουσιν ... οὐδὲ ψαυστὸν χειρὸς ἀνθρωπίνης („azt mesélik, nem is érintette emberi kéz”). **Va** másolója ezáltal tehát értelmesen tévedett, hibájával „csak” leegyszerűsítette a szöveget.~~

¹⁷ **Va** lapszámozása szerint: *om. pecuniae* (4^r22), *om. sibi* (6^r8-9), *om. et* (6^r33), *om. sed* (6^v34), *om. ducto Pertinace accessere. Letus* (10^r17), *om. In ocio degebat* (23^r2), *om. mortem* (26^r5).

¹⁸ 6^r11-12 deguntribulani, 8^r19 praesentionem.

Egy másik mondat szövegén (1.12.6-7) ~~szintén~~ nem egyszerű figyelmetlenségből, hanem valamiféle megfontolásból változtatható; más kérdés, hogy a beavatkozás ezúttal mulatságos eredménnyel zárult. **S** szövege alapján („quin etiam mox imperatoris **equites** universos in eos egredi iubet”, 7^v) azt tudhatjuk meg, hogy valaki „nemsokára azt is megparancsolja, hogy a császár teljes lovassága forduljon ellenük”. Amint az előzményekből kiderül, ez a valaki egy Kleandrosz nevű, Commodus császár kegyeibe férközött fríg rabszolga, aki azok ellen veti be a lovasgárdát, akik éppen ő ellene lázadtak föl. Bonfini fordítása a parancs tartalmát illetően megfelel az eredeti szövegnek (κελεύσαντος τοῦ Κλεάνδρου πάντες οἱ βασιλικοὶ ἵππεῖς τοὺς τε ἐντυγχάνοντα ἔβαλλον καὶ ἐτίρωσκον, „Kleandrosz parancsára a teljes császári lovasság <megjelent> és nekiesett mindenkinek, aki csak elébe került”), bár zavaró, hogy hiányzik a mondatból az alany, vagyis Kleandrosz, akinek a neve a mondat későbbi részeiben sem bukkan föl. Minden bizonnyal ennek köszönhetően történt, hogy **Va** másolója – akár tudatosan, akár ösztönösen – „kipótolta” a hiányzó alanyt, melyet az „equites” szóból alkotott meg, s így az ő verziójában a „császári igazságosság”, az „imperatoris aequitas” szólít föl támadásra mindenkit a lázadók ellen: „quin etiam mox imperatoris **aequitas** universos in eos egredi iubet” (6^v5). A mondatnak lett alanya, csak a maradék értelmét veszette el közben.

Hasonló példákat hosszasan lehetne sorolni. **Va** másolói hibái, legalábbis egy részük, szemmel láthatóan más szinten mozognak, mint amelyeket Johannes Franciscus követett el. Egyszerű bakik szintén becsúsznak nála is (betűtévesztés,¹⁹ kettőzés,²⁰ hasonló kinézetű betűk összekeverése²¹), de jó néhány esetben komolyabb nyelvi hibákra, vagy jelentős eltéréseket eredményező rontásokra is képes. A deponens igei alakokat például szinte rendszeresen írja át cselekvőre,²² olykor pedig teljesen váratlan és a mondat szerkezetébe egyáltalán nem illeszkedő formában másol át szavakat.²³

Végül, néhány olyan sajátos hibával is találkozni lehet, amely mindkét kézirat szövegében egyaránt előfordul, és jó okkal feltételezhetjük róluk, hogy közös elődjükre, vagyis Bonfini autográf kéziratára vezethetők vissza. A προσκτωμένων többes genitivusban

¹⁹ „Vocem” helyett „vicem”-et ír, „tales” helyett „talīs”-t, „moliatur” helyett „molitur”-t, „volebat” helyett „volebant”-ot, „illum” helyett „illum”-ot, „lentus” helyett „laetus”-t, „devecus” helyett „defectus”-t, stb., lásd a Függelékét.

²⁰ Pl. „omnino” helyett „omninino”-t, „deinceps” helyett „deindeceps”-et ír.

²¹ Egy helyütt minden bizonnyal a „s^{ib}” (2ⁱ) rövidítést nézhette „f^{ib}”-nek, és oldotta föl „s<ib>^{ib}” helyett „f<ratr>^{ib}”-nak (3^v41).

²² Így lesz „calumpniari”-ből „calumpniare”, „impartiebantur”-ból „impartiebant”, vagy „praedatur”-ból „praedat”.

²³ Elég meglepő például, ahogy „admirantur”-ból „admitte” lesz, „veretur”-ból „vertitur”, a „miseris” melléknévből „demerseris” igei alak, „recognosce”-ből „recognosceret”, „cedo”-ból „caede”, vagy „dixit” igei alakból „dux” főnév.

álló, „újabb szerzemény”, „a korábbiak mellé megszerzett vagyon” jelentésű, főnévként használatos igenévnek mindkét kódex latin szövegében a „Parthorum” szó felel meg. Azzal a különbséggel, tegyük hozzá gyorsan, hogy **S** írónka rájött arra, hogy a szövegbe nem a párthus népnév, hanem a „parta (-orum)” „megszerzett vagyontárgyak” genitivusa illik, és ennek megfelelően áthúzta a „h” betűt. Az eredeti „h” betűs változat azonban (mely a javítás után is tökéletesen látható) olyan egyedi és sajátos tévesztés, amelyről nehéz elképzelni, hogy a másik kódextól függetlenül keletkezett volna. Furcsa hibák, mint amilyen a „partorum” szó „h” betűs írása, olykor bárkinek becsúsztatnak, de hogy ugyanezt a furcsa hibát mindkét másoló egymástól függetlenül egyaránt elkövesse – ez nagyon valószínűtlennek tűnik. A hibát tehát alighanem Bonfini ejthette, és az ő példányából öröklődhetett tovább mindkét kéziratba. Azon pedig, hogy Johannesszel szemben **Va** írónka nem javította ki a hibás alakot, már az eddig említett saját tévesztései alapján sem kell csodálkoznunk, és az értelmetlen szó meghagyása végképp érthetővé válik, ha majd Bonfini fordításának különös vonásaira térünk rá.

Egy másik helyen az észak-afrikai struccok megfelelőjeként szerepel mindkét kéziratban (**S** 11^v és **Va** 7^v43) a többes ablativusban álló „istrutheis” szó. A „strutheus” főnévnek azonban nincs ilyen mellékalakja,²⁴ így ezúttal sem gondolhatunk másra, mint hogy előzőleg a szerzői kéziratban került be véletlenül a „strutheis” szó elé egy „i” betű vagy egy „i” betűnek értelmezhető függőleges vonás. Az ismeretlen szón aztán talán az egzotikus „Maurusius” jelző miatt sem akadt fönn egyik másoló sem (sőt maga Bonfini sem a szöveg átolvasása közben), és ezért maradhatott meg végül mindkét kéziratban.

A salzburgi kézirat szövegének jobb minőségét nyilvánvalóan az biztosította, hogy egyfelől az írónk, Bonfini hűséges munkatársa, Giovanni Francesco Angelita²⁵ láthatólag jobban értette a mesterségét, alig hibázott, másfelől munkáját maga a szerző, Bonfini ellenőrizte, s ha kellett, korrigálta. Bonfini a javításokon túl címekekkel, lapszéli megjegyzésekkel, valamint fejezetbeosztást jelölő és lényeges pontokat kiemelő jelekkel is ellátta a főszöveget. Úgy tűnik, csak a Mátyásnak készített (salzburgi) példányt látta el megjegyzéseivel. A vatikáni példányból hiányoznak ezek a kiegészítések, így feltételezhetjük, hogy a szerzői kéziratban sem voltak meg. A vatikáni kézirat írónka legalább egy klasszissal gyengébb volt Fermóból származó kollégájánál: nemcsak jóval több hibát vétett, de sokkal súlyosabbakat is; olykor nyelvileg lehetetlen vagy értelmetlen szavak is elhagyták tollát.

²⁴ Legalábbis sem a Thesaurus Linguae Latinae, sem Du Cange, sem Forcellini szótára, sem az Oxford Latin Dictionary nem tud róla.

²⁵ Kézírása esztétikai szempontból is magas színvonalú; kurzív betűinek apró részletekig finoman és egyedien kidolgozott formái különleges eleganciáról tanúskodnak.

Johannes és Bonfini láthatólag együttműködve dolgoztak. Az írnok előre helyet hagyott a címeknek, két helyen pedig megtartotta a szerzői kéziratban üresen maradt részeket, feltételezhetően azzal a szándékkal, hogy a szerző majd utólag megoldja a hiányzó részek problémáját. Az első esetben (11^r) azért hagyhatott üresen két sornyi helyet a maga munkapéldányában Bonfini, hogy jelezze a görög szövegében észlelt lakúnát (esetleg egy másik példány segítségével később kiegészítse?). Johannes megtartja a lakúnát, s végül Bonfini értesíti piros lapszéli megjegyzéssel az olvasót a szövegkiesésről. A margóra beszúrt két szó közül az első eleje nehezen kivethető: „<Grae>co (esetleg <lo>co) defuit.”

A második esetben (54^r) nem világos, miért nem írt le egy latin mondatot Johannes, s hagyta üresen a helyét: talán a mondat fordítása nem készült el végleges formában, vagy nem lehetett pontosan kiolvasni? Ez a fordítási kihagyás annál is inkább különös, mert egy nyelvi szempontból egyáltalán nem nehéz mondatról van szó. Akárhogy is, annyi bizonyos, a másoló érzekelte a latin szöveg befejezetlenségét, ezért átugrotta, az üresen hagyott részre pedig végül Bonfini maga írta be utólag a hiányzó mondatot (kézírása egyértelműen felismerhető), értelemszerűen ezúttal feketével, nem pirossal. Mindebből arra is következtethetünk, hogy Bonfini valószínűleg nem volt a másoló közelében a másolás idején, hisz máskülönben megkérdézhette és rövid úton tisztázhatta volna vele Johannes a problémát. Érdeemes megjegyezni, hogy a vatikáni példányban semmiféle bonyodalomra utaló jel sincs, szövege pedig megegyezik a Bonfini által betoldott szöveggel. Bonfini talán saját kéziratát is rendbe hozta a korvina átnézésekor. Ha így történt (ami azért egyáltalán nem biztos), akkor ez a salzburgi kódex elsőbbsége mellett szól.

A vatikáni kézirat szintén Bonfini saját példányáról készült, de ennek elkészítésében és korrigálásában a fordító láthatólag már nem vett részt. Olykor betű alatti pontok jelzik, hogy a szöveget, vagy legalábbis egy részét, valaki gondosan átnézte később, és elég sok hibát észre is vett benne, de helyes alternatívákat sehol sem kínált helyettük – az illetőnek valószínűleg nem állt rendelkezésére az autográf, az önálló javításhoz pedig vagy a kedve, vagy a bátorsága, vagy az ötlete hiányzott.

A két kézirat viszonyát érdekes megvilágításba helyezi a vatikáni kézirat illuminációja. Martinelli a viszonylag egyszerű fehér indafonatos díszítést Francesco d'Antonio del Cherico 1460 tájára datált Macrobius-kódexének illuminációjával (Firenze, Plut. 65.36), s általában a művész 1480-ig tartó első alkotói korszakának alkotásaival rokonítja.²⁶ Martinelli nem állítja ugyan *expressis verbis*, hogy ténylegesen is 1480 előtt

²⁶ MARTELLINI: *i. m.* (10. jegyzet), 72.

keletkezett volna a kódex, de érvelésében megvan ennek a lehetősége.²⁷ Ez viszont azt jelentené, hogy Bonfini még évekkel azelőtt lefordította Héródianosz művét, sőt az elkészült szöveget még át is engedte valakinek másolásra, ~~még~~mielőtt Mátyásnak felajánlotta volna. Szövegkritikai szempontból lehetséges az eseményeknek ez a menete: ~~–(az előbb említett apróságot nem tekinthetjük kizáró oknak.)–, sőt még Bonfini szavainak sem mond ellent, melyekkel később Mátyásnak ajánlott műveiről beszél: „varia librorum, quae nuper ediderat, volumina detulit” (Rerum Ungaricarum Decades 4.7.179). A vatikáni kódexről nem tudva a „nuper ediderat” kifejezést ez idáig csak úgy lehetett érteni, hogy „nemrég adta ki kezei közül”, vagyis „nemrég fejezte be.” Az „edere” ige azonban elsődlegesen egy mű közzétételét jelenti, és ha ebben a szigorúbb értelemben értjük, akkor arra is gondolhatunk, hogy a vatikáni kódex friss kiadása miatt fogalmazott így Bonfini, annak jelzésére, hogy Mátyásnak tulajdonképpen a mű második példányát vitte el.~~

A feltételezés ellen szól azonban két körülmény. Először is nagyon különös, hogy a szerző ennyire nem viselte gondját az első példány szövegének. Másodszor (és ez sokkal komolyabb szempont): az illuminációnak létezik egy szinte hajszál pontos párja, amely nagy valószínűséggel 1496 utánra datálható.²⁸ A jelenleg Valenciában őrzött szintén pergamenkódex (Biblioteca Universitaria 870) Lancelotto Macedonio *Historia Sancti Paridis* című művét tartalmazza, aragóniai Federico nápolyi királynak (Beatrice öt évvel idősebb bátyjának) szóló ajánlással.²⁹ Federico 1496 és 1503 között volt Nápoly királya, a valenciai kódexet így erre az időszakra tehetjük. Az illuminációk nagyfokú hasonlósága alapján pedig az feltételezhető, hogy a vatikáni Héródianosz-kódex is nagyjából ekkor keletkezhetett. A két indafonatos díszítés csupán méreteiben és az iniciáléjában különbözik egymástól, de ez egyszerűen a díszítendő kódexek eltérő méretéből, valamint a kezdőbetűk különbségéből adódik. A valenciai kódex illuminációjában függőlegesen kilenc indahurok, vízszintesen pedig két szőlőlevélhajtás és egy apró rügy fért rá, a vatikániban tizennégy hurok, illetve három kihajtott levél. Ezt leszámítva az indák ugyanolyan minta szerint fonódnak össze: egy egyenesen kinyúló szálal köralakú hurkokkal és kacsaringókkal fon körül egy másik szál, az indák szálaiból pedig ugyanazokon a helyeken nőnek ki azonos formájú apró rügyek. A vízszintes szőlővenyigét és a venyige végét, valamint a függőleges inda végét pedig ugyanazon a helyeken díszítik apró virágminták, a vatikánit tíz apró kerek és egy

Formázott: Behúzás: Első sor: 0 cm

²⁷ MARTINELLI: *i. m.* (10. jegyzet), 68–79.

²⁸ A felfedezés Zsupán Edináé, akinek ezúton is köszönöm az illumináció keletkezési körülményeivel kapcsolatos észrevételeit.

²⁹ „Serenissimo Domino Regi Neapolitano Federico Aragoneo Historiam Sancti Paridis frater Lancelotus Macedonius miles hierosolimitanus dedicavit.” Közli TAMMARO DE MARINIS: *La biblioteca Napoletana dei re d'Aragona*. Milan, 1952–1957. Ulrico Hoepli, II. 102; az illumináció a IV. kötet 161. lapján látható.

pávatollszerű virág, a valenciait öt kerek és egy pávatollszerű (az utóbbira megint csak nem fért rá több). Megegyezik a két címertartó angyal alakja is (testtartásuk éppúgy, mint fejük és szárnyaik), sőt a kezükben lévő koszorú fonadéka is azonos. Különbség mindössze abban figyelhető meg, hogy a valenciai kódex két puttójának a lába alá három-három vonallal ködszerű anyagot, egyfajta légies „talajt” is rajzolt a festő, a vázlatosan megfestett alakok pedig ezúttal kevésbé hatnak befejezetlennek. A valenciai kódexben az aragóni királyi címer látható, a vatikániban, mint említettük, nehezen kivehető a címer mintája, de az biztos, hogy nem az aragóniai nyomai látszanak rajta. A két kódex másolója sem azonos. Így azt állapíthatjuk meg, hogy a két kódex festője minden bizonnyal közel azonos időpontban kaphatott két különböző személytől felkérést, és a két megbízásnak két különböző írnnal együttműködve tett eleget. Ez az ikonográfiai egyezés tehát egyértelműen a kései datálást támasztja alá, vagyis a vatikáni kódex másodlagosságát a salzburgihoz képest. Mindenesre érdekes, hogy a vatikáni és valenciai kódexek esetében a bianchi girari egyszerűbb változatának a század végén viszonylag ritka alkalmazásával van dolgunk, hiszen a díszítőmotívumnak ez az egyszerűbb típusa a hatvanas években élte virágkorát, de a jóval bujábban tenyésző szőlőindákat ábrázoló típusa is a hetvenes évekig volt igazán népszerű.³⁰

A fordításhoz használt görög kódex

Héródianosz-kódexek a korabeli Itáliában

Összesen hat olyan, görög nyelvű Héródianosz-kódexet ismertünk, amely az 1480-as években Itáliában elérhető volt. Közülük kettő (Marc. gr. 389 = V és Marc. gr. 390 = v) a velencei Marciana-könyvtárban van, ahová az egykor Rómában élő Bésszarión adományaként kerültek valamikor 1469 és 1474 között. Hármat Firenzében őriztek: a g-t (Leid. 23), mely 1425-ig Corbinellié volt, a Badia könyvtárában, m-et (Plut. 70. 21) Lorenzo és Giovanni de' Medici gyűjteményében, az I kéziratról (Plut. 70. 17) pedig nem tudható pontosan, hogy hol. A hatodik kézirat (A) valamikor 1453 után, Konstantinápoly elestét követően jutott át Itáliába, de nem ismeretes, hogy kinek a tulajdonába került. Elképzelhető, hogy maga a másoló, kijevei Iszidórosz hozta magával Görögországból, de nincs rá egyértelmű bizonyíték. Nem sokkal később azonban életjelt ad magáról a kódex: Federico da Montefeltro az ebben a kódexben olvasható Polübiosz-szövegről készíttetett magának másolatot a krétai Johannész Rhószossal (jelenlegi jelzete Vat. Urb. Gr. 101). A két szöveg kollációja egyértelműen bizonyítja az

³⁰ Francois AVRIL: *Dix siècles d'enluminure italienne*. Paris, 1984. Bibliothèque Nationale, 119-120 és Giordana Mariani CANOVA: *The Italian Renaissance Miniature*. In: *The Painted Page: Italian Renaissance Book Illumination 1450-1550*. Ed. by Jonathan J. G. ALEXANDER, London–New York, 1994. Prestel, 29.

utóbbi szöveg apográf jellegét. A másolásra még 1474. augusztus 21-e előtt kellett, hogy sor kerüljön, mert az elkészült példány Federigót még „comes Feltrensis”-nek, és nem „dux”-nak nevezi, ahogy ez a cím augusztus 21-e után megillette őt.³¹ A kódex később valószínűleg Mátyás tulajdonába került; a budai jelenlétre csak közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre: a Polübiosz-szöveg első kiadója, Vincentius Obsopoeus a kötet előszavában beszéli el, hogyan sikerült egy német katonának kimentenie a könyvet Budáról a török pusztításból.³²

Az 1484-ben a frissen pápává avatott VIII. Innocentius felkéri Angelo Polizianót (vagy inkább örömmel fogadja a firenzei humanista ajánlközését) egy addig lefordítatlan görög munka latinra fordítására. Valószínűnek tűnik, hogy sem a pápa, sem Poliziano nem tudtak erről a vatikáni kéziratról. Poliziano ugyanis csak a szöveghagyomány másik ágába tartozó firenzei kéziratok alapján dolgozott, és nincs nyoma annak, hogy a vatikáni kézirat olvasatait ismerte volna. Bonfini nagyjából ugyanekkor készülő fordításáról pedig egészen biztosan nem volt tudomásuk, mert Poliziano választása kifejezetten a görög szöveg „érintetlensége”, vagyis lefordíthatatlansága miatt esett a császárkori történetíróra.³³

Bonfini példányának szövegtörténeti helye

A görög kódex ugyan elveszett, de a latin fordítás alapján a szöveghagyományozásban elfoglalt helye is pontosan megállapítható, néhány korabeli hivatkozásnak köszönhetően pedig valószínűsíthető, hogy hol tartózkodott a 15. században.

Ami a szövegtörténeti helyét illeti, a kézirat rokonsági kapcsolatait először W. Nichipor tárta föl a Héródianosz-szöveghagyomány teljes feltérképezésére vállalkozó disszertációjában.³⁴ Ebben arra az eredményre jutott, hogy a Bonfini által használt görög

³¹ MOORE a két kézirat teljes kollációja alapján állítja, hogy a vatikáni példány a müncheninek az apográfja, John M. MOORE: *The Manuscript tradition of Polybius*. Cambridge, 1965. University Press, 16. Daniela GIONTA: *Pomponio Leto e l'«Erodiano» del Poliziano*. In: *Agnolo Poliziano. Poeta scrittore filologo*. A cura di Vincenzo FERA – Mario MARTELLI. Firenze, 1998. Casa Editrice Le Lettere, 425–458, illetve Kerstin HAJDÚ, úgy tűnik, nem tud MOORE eredményéről, ezért dokumentálatlannak mondják az A kódex itáliai sorsát (K. HAJDÚ: *Mit glücklicher Hand erretet? Zur Provenienzgeschichte der griechischen Corvinen in München*. In: *Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hrsg. Claudia FABIAN – ZSUPÁN Edina (Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum I, Bavarica et Hungarica I.) Budapest, 2008. 25–50.

³² K. HAJDÚ: *i. h.* (31. jegyzet), 35.

³³ „Cum Romae abhinc triennium ferme in comitatu essem florentinae legationis, ... memini abs te mihi magna celebritate curam delegari vertendi in latinam orationem romanorum principum res gestas, si quae adhuc inter Graecorum monumenta nostris intactae hominibus reperirentur” – emlékezik vissza Poliziano 1487-ben írt előszavában a három évvel korábban kapott megbízásra (*Epist.* VIII 1), a levelet teljes terjedelmében közli Daniela GIONTA: *Iconografia erodiana Poliziano e le monete di Lorenzo*. Messina, 2008. 5–6. Ognibene di Lonigo (Omnibonus Leonicensis) a Septimius Severus istenné avatásáról szóló részletet (4.2) fordította le Flavio Biondo kérésére, lásd Daniela GIONTA: *Storia di una citazione erodiana nella „Roma triumphans”*: da Ognibene di Lonigo a Poliziano. In: *Vetustatis indagator. Scritti offerti a Filippo di Benedetto*. Ed. V. FERA – A. GUIDA. Messina, 1999. Centro Studi Umanistici, 129–153.

³⁴ W. N. NICHIPOR: *The text of Herodian's history*. Diss. Harvard University Cambridge (Mass.), 1975.

eredeti a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Gr. 157 jelzetű kódexéhez áll legközelebb, amelyet **A** sziglummal szokás hagyományosan jelölni. Az általa felsorolt összekötő hibák (melyek közé több, csakis ebben a két kéziratban észlelhető lakúna is tartozik) minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a két kódexet ugyanarról az – azóta elveszett – példányról másolták.

Szövegkiadásában Lucarini további észrevételekkel járult hozzá Bonfini görög eredetije és az **A** kódex viszonyának tisztázásához. Három olyan szöveghelyet is sikerült találnia, ahol egyedül a Bonfini fordítása alapján kikövetkeztethető szövegvariáns őrzi meg a helyes olvasatot. Egyikük különösen tanulságos, mert a szóban forgó olvasat nemcsak a fordítás közvetítésével őrződött meg, hanem egy másik kézirat lapszéli jegyzetében is, s ez a jegyzet a kódex történetéről is információkkal szolgál. A firenzei Medici-könyvtár Conv. Soppr. 164 jelzetű kódexének (**c**) margójára valamikor 1496 után a kódex friss tulajdonosa, Petrus Candidus más kódexek olvasatait is bejegyezte. A variánsok többségét az egykor Corbinelli tulajdonában lévő, halála után pedig a firenzei Badia könyvtárában elhelyezett, jelenleg Leidenben őrzött, szövegkritikai szempontból igen értékes kódexből (**g**) írta ki, de egy helyütt egy általa vatikáninak mondott kézirat olvasatára is hivatkozik, melyről Johannes Cursius (vagyis Giovanni Corsi, Ficino tanítványa és életrajzírója) révén szerzett tudomást.³⁵ A hivatkozott vatikáni kézirat és a Bonfini-féle fordítás egyezésére Lucarini figyelt föl, aki ez alapján azt is egyértelműnek látta, hogy Bonfini a szóban forgó vatikáni kéziratból fordított. Lucarini a mára elveszett kódex korabeli ismertségét is megpróbálta kideríteni. A vatikáni könyvtár dokumentumai között nem találta nyomát görög nyelvű Héródianosz-kódexnek. Végül, mégis csak sikerült rábukkannia egy közvetett forrásra: a ferrarai I. Ercole herceg (1471-1505) 1488. november 22-én keltezett levelére, melyet a lucai Guazzellinak,³⁶ a vatikáni könyvtár akkori őrének írt. Ebben Ercole egy olyan történetírói listáról tesz említést, amelyet Guazzelli állított össze számára a vatikáni könyvtár anyagából azzal a céllal, hogy a herceg másolatot készíttethessen róluk. A tíz tételből álló lista kilencedik helyén Héródianosz *de vitis quorundam imperatorum* című műve szerepel. Lucarini szerint ez a kódex két okból kifolyólag is nagy valószínűséggel azonosítható Bonfini görög eredetijével. Egyrészt a

³⁵ „ὀδοῦν] ὄρων: sic in bibliotheca Vaticana legisse se Iohannes Cursius testatus est, id est ὄρων de finibus, tametsi in plerisque ὀδοῦν legere est.” (A kódexlap fényképét közli GIONTA: *i. m.* (31. jegyzet), 455. Megjegyzendő, hogy GIONTA nem vizsgálta meg Bonfini fordítását.) A ὄρων-ra történő javítás ötletét később Casaubonus is felvetette konjektúrájával, természetesen anélkül, hogy Petrus Candidus lapszéli jegyzetét vagy Bonfini fordítását ismerte volna.

³⁶ Giulio BERTONI: *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471–1505)*. Torino, 1903. 260–261.

vatikáni könyvtárban ebből az időszakból más Héródianosz-kódex nem ismeretes,³⁷ másrészt erre mutat a címmegjelölése is. Ercole levelében ugyanis egy olyan címváltozat szerepel az eredetinek elfogadott és jóval elterjedtebb *Regnum post Marcum* helyett, amelyik Bonfini példányára emlékeztet, melyben *de Ro(manorum) imp(eratorum) gestis*, illetve *de Romanis imperatoribus* változatokkal találkozhatunk.

Ha Lucarini meggyőző azonosítását elfogadjuk, akkor levonhatjuk azt a nem túl merész következtetést, hogy a görög kézirat azért került nem sokkal a fordítás befejezése után a vatikáni könyvtárba, mert Bonfini innen kaphatta kölcsön. ~~Alternatív magyarázatként felvetődhet az is, hogy Bonfini eladta vagy odaajándékozta a könyvet a vatikáni könyvtárnak.~~ A kölcsönzés feltételezése mindenesetre nincs nehézségek és kérdőjelek híján. Arra még könnyű magyarázatot találni, hogyan kölcsönözhetette ki Bonfini a kéziratot: ehhez megvoltak a jó kapcsolatai, egyfelől Caffarelli püspök,³⁸ másfelől Lazzarelli személyében. Utóbbi szavaiból az derül ki, hogy Bonfini már 1485 előtt a Pomponio Leto köré szerveződő római humanisták közé tartozott.³⁹ A kölcsönzésnek azonban semmilyen nyoma sincs a szigorúan vezetett kölcsönzési naplóban. Még ennél is furcsább, hogy a fenti Ercole-levelt leszámítva, egyetlen leltárkönyv sem említi a kéziratot, és maguk a könyvtárosok sem tudnak róla. Az adatok teljes hiányában így épp még az is elképzelhető, hogy Bonfini példánya mégsem a vatikáni könyvtárból került hozzá, és oda valamilyen más úton-módon és a fordítás elkészülte után jutott el, ahol idővel nyoma veszett.

A szövegahagyományozásbeli rokonságon túl a két kódex sorsa (melyet valamikor az 1420–30-as években másolhatták közös ősről)⁴⁰ történetük egy későbbi pontján ismét összeér, pontosabban közelít egymáshoz. A müncheni kódex ugyanis szintén Mátyás tulajdonába került. A két kódex azonban egymástól független szálakon kötődhetett Mátyáshoz, hiszen Bonfini még nem ismerte személyesen a magyar királyt, amikor az 1480-

³⁷ Robert DEVRESSE: *Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V.* Città del Vaticano, 1965.

³⁸ Caffarelli és Bonfini kapcsolatáról lásd PAJORIN K.: *i. h.* (4. jegyzet).

³⁹ A. FRITSÉN: *Ludovico Lazzarelli's Fasti christianae religionis: recipient and context of an Ovidian poem.* In: *Myricae: essays on neo-Latin literature in memory of Jozef JIsewijn.* Ed. by Dirk SACRÉ – Gilbert TOURNOY, Leuven. 2000. Supplementa Humanistica Lovaniensia XVI, 121–123.

⁴⁰ A müncheni kódexet J. HARDT (*Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum bibliothecae Regiae Bavaricae*, II, München, 1806. 184–186), később NICHIPOR (*i. m.* (34. jegyzet), 36–37), majd MOORE (*i. m.* (31. jegyzet), 15), közelebbről nem részletezett paleográfiai érvek alapján a 14. századra datálta. Velük szemben L. MENDELSSOHN a 15. századra keltezte (*Herodiani Ab Excessu Divi Marci Libri Octo.* Leipzig, Teubner, 1883), M. RATTENBURY – T. W. LUMB (*Les Ethiopiques.* Paris, 1960. Les Belles Lettres) és A. COLONNA (*Le Etiopiche di Eliodoro.* Torino, 1987) pedig, akik Héliodórosz szövegét adták ki, a 15. század elejére. LUCARINI a 14. századi keltezés mellett foglalt állást, ő is indokai bővebb kifejtése nélkül, *i. m.* (10. jegyzet), XXIII. A kérdésben döntő bizonyítékot azonban már néhány évvel korábban 1989-ben sikerült Fonkićnak és Poljakovnak megtalálni, akik a másoló kezét kijevi Iszidorószéval azonosították, B. L. FONKIĆ – F. B. POLJAKOV: *Ein unbekanntes Autograph des Metropoliten Isidoros von Kiev = Byzantinische Zeitschrift* (82.) 1989. 96–101. Ez alapján a kódex keletkezési idejét egy valamivel szűkebb időszámban lehet kijelölni, éspedig a 15. század második-harmadik évtizedében.

as vagy az azt megelőző években Héródianosz fordításába belefogott, így aligha Mátyás személyén keresztül jutott hozzá az általa használt görög kéziratához. A müncheni kódexről, mely Héródianosz munkája mellett Polübiosz és Héliodórosz műveit is tartalmazza, mindenesetre azt biztosan tudjuk, hogy csak 1453 után került Konstantinápolyból Itáliába.⁴¹

Lucarini kiadása előszavában közli, hogy csak néhány problematikus esetben vette elő Bonfini fordításait, és így talált rá három olyan olvasatra, amely helyesnek tűnő modern konjektúrákkal egyezik meg. Az első két könyv áttanulmányozása során további hat szöveghelyet találtam, ahol Bonfini fordítása mögött másutt meg nem őrzött, s talán helyes olvasat sejtethető, amely egy-egy későbbi konjektúrával egyezik meg. Közülük hármat emelek ki.

~~Az első esetben a fordítás hiányosságai miatt nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy Bonfini példányában az autentikus olvasat szerepelt, inkább csak valószínűsíthetjük ezt. A szóban forgó részlet a Béke istennő szentélyének felgyulladásáról és leégéséről szól, valamint a polgárok ott elhelyezett arany- és ezüsttárgyainak megsemmisüléséről. Az állami és magántulajdonban egyaránt keletkezett hatalmas pusztulást egy párhuzamos ellentétes mondatalkazattal zárja a görög történetíró: ὅθεν ὠλοφύροντο κοινῆ μὲν πάντες τὰ δημόσια, ἕκαστος δὲ ἰδίᾳ τὰ αὐτοῦ, „emiatt közösen/nyilvánosan a köztulajdon pusztulását siratta mindenki, miközben magában ki-ki a magáét” (1.14.3.5). A kódexekben azonban a második tagmondat nem felel meg ilyen pontosan az elsőnek. A ránk hagyományozott szöveg mindenütt így szól: ἕκαστος δὲ τὰ ἰδίᾳ αὐτοῦ, vagyis a κοινῆ nak nincs meg a párja, a τὰ δημόσια é pedig hosszabb (τὰ ἰδίᾳ αὐτοῦ). Nauck ἰδίᾳ τὰ konjektúrája a τὰ ἰδίᾳ helyett (melyet Lucarini és az összes többi kiadó is elfogad) ezt a párhuzamosságot teremti meg. Nos, Bonfini fordításában pontosan az ἰδίᾳ határozónak a szó szerinti latin megfelelője, a „privatim” adverbium szerepel: „Ex quo publice omnes, privatim singuli querebantur” (10^f). Ami miatt mégis bizonyos kétségeink lehetnek, hogy valóban az ἰδίᾳ szót fordítja Bonfini „privatim”-mal, az az, hogy a mondat két tárgya kimaradt a fordításból. A két szó aligha hiányzott Bonfini görög szövegéből, valószínűbbnek tűnik, hogy — sok más esethez hasonlóan — inkább nem tudott mit kezdeni velük Bonfini.⁴² Elméletileg feltételezhetjük azt is, hogy valójában ezeket az accusativusban álló kifejezéseket fordította határozónak, de ez bonyolultabb magyarázatnak tűnik, amelynek elfogadása esetén a κοινῆ t kellene lefordíthatatlannak tekintenünk. Indokoltabbnak látszik tehát megmaradnunk annál az~~

⁴¹ Erről a kolofón (169^r) tudósít: „Ez a könyv Konstantinápolyból a város eleste után lett elhozva.”

⁴² Mindenesetre emiatt nem kap kellő hangsúlyt, hogy a pusztítás miatt érzett fájdalom azért kétszeres, mert egyszerre veszítették el szentélyüket és a szentélyben elhelyezett értéktárgyaikat is.

~~értelmezésnél, hogy a „publice” a κοινῆ kifejezést adja vissza, a „privatim” adverbium pedig az ἰδίᾳ tükörfordítása. Ezt a gyanút erősítheti a Bonfini fordításaiban másutt is gyakran megfigyelhető törekvés az egyes szavak minél pontosabb, szó szerinti fordításra. Ez a tendencia különösen ott érvényesül erősen, ahol nem teljesen világos számára a mondat egészének értelme vagy az előző szövegrészhez való kapcsolata, s ilyenkor szinte szolgai hűséggel (igekötőket, szótöveket, eseteket is megtartva) fordítja az egyes szavakat.~~

~~Az első szöveghelyen következő eset valamivel biztosabbnak tűnik. A görög mondatba~~ Stavenhagen illesztett egy szót a görög mondatba, egy acc. cum. inf.-es szerkezet hiányzó accusativusát: ὁ δὲ Κόμοδος ... ἐκέλευεν αὐτῷ <πάντα> παρασκευασθῆναι ὡς διανυκτερεύσων ἐν τῷ τῶν μονομάχων καταγωγίῳ (1.16.4), „Commodus megparancsolta (ti. Laetusnak és Eiectusnak), hogy legyen előkészítve <minden>, hogy a gladiátorok kaszárnájában tölthesse az éjszakát.” A πάντα accusativus talán nem feltétlenül hiányzik, de beillesztése kétségtelenül gördülékenyebbé és világosabbá teszi a mondatot. Bonfini fordításában szerepel a szó: „Comodus (sic) ... eos cuncta parare iussit, quoniam in gladiatoria schola pernoctaturus erat” (13^f).⁴³ Hozzá kell tennünk, hogy gondolhatunk arra is, hogy a „cuncta” szó mint a „parare” ige kötelező vonzata került Bonfini mondatába. Ennek az ellenérvnek úgy lehet leginkább az életté venni, ha megfordítjuk az érvet: hogy ti. talán éppen azért választotta Bonfini a „parare” igét a „cuncta” vonzattal, mert mindkét szó benne volt a szövegében; ha a παρασκευασθῆναι önmagában állt volna, akkor minden bizonnyal ennek megfelelő igét választott volna. Összességében tehát valószínűbb, hogy a „cuncta”-val a πάντα-t fordítja.

~~A harmadik mondatban egy olyan partikula beillesztését javasolta Lucarini a μέν partikula mellé, amelyek így együtt többek között a visszautaló mutató névmás nyomatékosítására használatosak:⁴⁴ τοιοῦτο μὲν <δὴ> τέλει τοῦ βίου ὁ Κόμοδος ἐχρήσατο (1.17.12), „hát ily módon fejezte be életét Commodus.” Hogy pontosan a Lucarini által javasolt δὴ szócska lehetett-e a μέν mellett Bonfini görög példányában, az talán nem bizonyítható a fordítása alapján, de hogy valamilyen, lezárást kifejező partikula szerepelt benne, az valószínűnek tűnik: „Hoc igitur fine Commodus usus” (15^f). Az „igitur” ról ugyanis nehéz elképzelni, hogy a pusztán μέν fordítása lenne. Alternatív magyarázatként inkább az jöhetne még szóba, hogy Bonfini saját maga illesztette a szövegébe (hasonló~~

⁴³ Bonfini ezúttal a ὡς + futurum participium célhatározói jelentését nem ismerte föl, de végül is ügyesen megoldotta a helyzetet a cselekvési szándékot kifejező coniugatio periphrastica alkalmazásával.

⁴⁴ John D. DENNSTON: *The Greek Particles*. Oxford, 1954. Clarendon Press, 392.

megfontolásokból, mint Lucarini). Ennek azonban azért csak kicsi a valószínűsége, mert Bonfini fordítására általában nem jellemzők az efféle betoldások.

A negyedik szöveghelyen egy igekötőt toldott be Reiske: <ἐν>εὐλήσαντες στρωμνῆ τιτι εὐτελει τὸ σωματίον, „miután olesó pokróccal betekerték a holttestét” (2.1.1). A kéziratok négyféle variánst is hoznak (εὐλήσαντες **A**, εὐλύσαντες **B**, εὐλήσαντες **V**, εὐλίσαντες **i**), de igekötős igenév egyikükben sincs. Velük szemben Bonfini szövege az ἐνεὐλήσαντες nak pontosan megfelelő igealakot tartalmaz: „cadaver syndone involutum” (15^v). Ennek ellenére az „involutum” mégsem tekinthető teljesen megbízható bizonyítéknak az ἐνεὐλήσαντες alak meglétére, mert a „volvo” ige igekötő nélkül inkább „gördít”, „görget”, mint „beteker” jelentésben használatos. Az „in” hozzátételét tehát pusztán a latin nyelvhasználat is magyarázhatja.

A helyzet az ötödik-második példával a legisztább a helyzet. A kódexek egyöntetű μετρίαν olvasatával szemben Stephanus az οὐ tagadószo beillesztését javasolta a jelző elé: ἐπειπερ αὐτῷ ἐπάρχω ὄντι <οὐ> μετρίαν ἀπένεμον αἰδῶ, „minthogy vele mint parancsnokkal szemben nem kevés tiszteletet éreztek” (2.2.1). Bonfini szövegében ott a tagadószo, ez pedig csak azt jelentheti, hogy a görög példányában is ott volt: „quoniam prefecto sibi iam dudum non mediocrem reverentiam impartiebantur” (17^r). Más kérdés viszont, hogy vajon az οὐ μετρίαν variáns a helyes olvasat-e. Lucarini arra hivatkozva utasítja el Stephanus konjektúráját, hogy a μετρίος jelző nemcsak „mérsékeltet”, „keveset”, de az ellenkezőjét, „elég nagy”-ot is jelenthet, vagyis felesleges a tagadószo beillesztése. A jelző kétértelmősége miatt a kérdésben nem könnyű döntenit, mindenesetre a Bonfini fordításában szereplő „non” jóvoltából most már kézirati hagyományból származó bizonyíték is szól az οὐ μετρίαν olvasat mellett.

Az utolsó szöveghelyen szintén egy olyan szó jelenik meg Bonfini fordításában, amelynek megfelelő görög szó a ránk maradt kéziratokban nem maradt ránk, de hiányát a modern kori filológusok érezték és jelezték. βιοὺς δὲ ὡς οὐκ ἀγνοεῖτε, ὑπὸ πλήθους ἀποπνιγεῖς διεφθάρη, „s mivel jól tudjátok, hogyan élt: megfulladt a hatalmas mennyiségtől, abba pusztult bele” (2.2.6) – magyarázza Laetus az először sikertelenül megmérgezett, végül megfojtott Commodus halálának okait a gyilkosságba be nem avatott testőröknek. A problémát természetesen az okozza, hogy a „nagy mennyiség” önmagában megállhat-e a szövegben, vagy sem. Először Schwartz vetette föl, hogy Laetus a túl sok ételre terelhetette a szót, ezért a ὑπὸ πλήθους <τροφῆς> olvasatot javasolta (a kifejezés ugyanis 1.17.10-ben egyszer már előfordul). Később Lucarini a πλησμονῆς („töltekezés”, „túlfogyasztás”) konjektúrával állt elő a πλήθους helyére, de kiadása kritikai apparátusában ezt az ötletét utóbb

visszavonta. Bonfini szövege egy harmadik szó meglétét sejteti: „pro nimia, ut scitis, crapula suffocatus interiit” (18^f), Commodusszal a sok ital végezhetett. S minthogy megfojtása előtt Commodus „a méregtől és italtól volt elgyengült állapotban” (παρειμένον ὑπὸ τοῦ φαρμάκου καὶ μέθης), nem tűnik lehetetlennek, hogy a „nimia crapula” fordulat a μέθη vagy valamely rokon értelmű szóból származik.

Bonfini fordítása

Hérodianosz-fordításán valószínűleg több éven át dolgozott Bonfini, de teljesítménye ezúttal is messze elmarad attól a szinttől, amelyre legjobb kortársai képesek voltak.⁴⁵ A kudarcot nem csupán nyelvtudásának bizonytalanságai okozhatták, hanem tárgyi ismereteinek hiányosságai is, melyek főként a császárkori Róma társadalmi és politikai intézményei, vallási képzetei és szokásai terén ütköztek ki. Megfelelő kézikönyvek és segédletek híján olykor nem sikerült a kulturális távolságot áthidalnia. S ha megítélésünk szerint Poliziano fordítása messze túlszárnyalja az övét, akkor ennek elsősorban nem az az oka, hogy Bonfini a szó szerinti fordítás elavult, középkorias elvét vallotta volna,⁴⁶ vagy mert rosszabb stilisztá lett volna nála,⁴⁷ hanem sokkal inkább az, hogy egyszerűen nem értette olyan alaposan és mélyen a szöveget, mint a későókor világában rendkívül otthonosan mozgó Poliziano. A firenzei humanista világosan átlátta és magabiztosan uralta anyagát, recanati kollégája olykor egy-egy participiumos szerkezetben is elveszett.

Bonfini fordítási hibái nagyon széles skálán mozognak. Előfordulnak félreolvasásból eredő tévesztések is. Amikor Commodus császár először ölti magára a gladiátorok mezét és fegyverzetét, Hérodianosz – Bonfini tolmácsolásában – a következőképp kommentálja az

⁴⁵ Hermogenész-, illetve Philostratosz-fordításaival két másik tanulmányban foglalkoztam: *Orpheus' Sweat. Antonio Bonfini as Translator of Hermogenes and Philostratus*. In: *Acta Conventus Neo-latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies* Ed. Rhoda SCHNUR et alii. Arizona, 2010. (Medieval and Renaissance Texts and Studies). Tempe (megjelenés előtt) és BOLONYAI Gábor: *Philostratos szofistái – Bonfini fordításában*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI Balázs. Budapest, 2008. L' Harmattan Kiadó, 41–52.

⁴⁶ R. Pendleton OLIVER, *Era plagiaro il Poliziano nelle sue tradizioni di Epitteto e di Erodiano?* In: *Il Poliziano e il suo tempo*. Atti del IV Convegno internazionale di studi sul Rinascimento (23–26 settembre 1954), Firenze 1957, 269–270. Fryde a legjobb 15. századi fordításnak tartja Poliziano munkáját a historiográfia területén, B. E. FRYDE: *Humanism and Renaissance Historiography*. London, 1983. 108–113.

⁴⁷ Sőt, egyes vélemények szerint ennek épp az ellenkezője az igaz. Poliziano fordítását már a római humanisták többsége sem fogadta lelkesen, főként a cicerói normáktól eltérő vonásai, s ritka szavak mintájára saját maga által képzett fordulatai miatt, lásd GIONTA: *i. m.* (31. jegyzet), 425–430. A mai kutatók közül KULCSÁR Péter, illetve MARTELLINI ítéli meg úgy, hogy Bonfini választékosabb stílusban írt Polizianónál. KULCSÁR a tömörségre hivatkozik, *i. h.* (1. jegyzet), 233 – ennek valójában az az oka, hogy Bonfini rengeteg szót és szókapcsolatot kihagy a fordításából. MARTELLINI néhány hendiadyoinra és kétségtelenül ügyes fordulatra hívja föl a figyelmet, melyeket valóban megindokolható módon és szerencsés kézzel szőtt mondataiba Bonfini, *i. m.* (10. jegyzet), 73–76. Az összkép azonban, mint látni fogjuk, azt mutatja, hogy Polizianóhoz képest Bonfini összehasonlíthatatlanul pontatlanabb, s vele ellentétben alig ad vissza bármit is Hérodianosz retorikai bravúrjaiból, tömör és árnyalt megfogalmazásaiból.

eseményt: „Hoc triste spectaculum sol ipse vidit” („Ezt a szomorú látványt maga a Nap is látta”, 1.15.7). Valójában azonban nem a Nap, hanem a nép nézte szomorúan a látványt (σκυθρωπὸν εἶδεν ὁ δῆμος θέαμα). Bonfini rosszul tagolta a szavakat, a μ-τ λι-nak nézte (ezt alkalmasint nagyon könnyű), s így a δῆμος („nép”) szót δ’ ἥλιος-nak („nap”) olvasta.⁴⁸

Másutt hasonló hangzású szavakat kever össze. „Verum quandoque eum desinere oportuit edoctum Romanorum imperium a nonnullis affectari” (1.16.1) – írja az uralkodása vége felé közeledő Commodusról. „Végül azonban abba kellett hagynia (az uralkodást?), miután rájött, hogy a rómaiak feletti uralomra nem kevesen pályáznak.” Bölcs belátásra tért volna, s leendő riválisait látván, önként mondott volna le hatalmáról Commodus? Szó sincs róla. Csak az történt, hogy Bonfini a μεμνήτα igenevet összecserélte a μεμαθηκότα igenévvvel, és a szócsereből ad-ódó értelmi vákuumot saját kútfőből merített szavaival töltötte ki – ami már a vonzatok megváltozása miatt is eleve kudarcra ítélt lépés volt (a „desinere” tárgy nélkül maradt, az „edoctum” viszont feleslegesen acc. cum inf.-et kapott). A görög szöveg jóval sötétebb képet fest a császár hatalmának közelgő végéről: ἔδει δὲ ἄρα ποτὲ κάκεινον παύσασθαι μεμνήτα καὶ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν τυραννομένην („Akkor már végre véget kellett, hogy vessenek Commodus örjögésének és a rómaiak feletti zsarnoki uralomnak.”)⁴⁹

Hasonlóképp, Perennius nem azokat távolítja el a fiatal Commodus közeléből, „akik Commodust szerették” („qui Comodum amabant”), hanem „akikkel szemben Commodus szégyent érzett”, „akiktől tartott” (οὐς καὶ ὁ Κόμοδος ἠδεῖτο, 1.9.1). Bonfini alighanem az ἠδεῖτο („szégyent érzett”) igét a hasonló hangzású ἠδετο-nak értette („kedvelte”), s az sem zavarta, hogy ez az ige deponens és dativus vonzattal jár, így az általa feltételezett jelentés szintaktikai okok miatt sem lehetséges.⁵⁰

Az esetek egy jelentős részében azonban, úgy tűnik, nem szavak összekeverése áll a félrefordítás hátterében, hanem egyszerűen egy-egy szó fel nem ismerése. ἀνομιώξασα καθ’ ἑαυτήν („feljajdulva magában”, 1.17.5) – olvassuk Marciáról, amit Bonfini így ad vissza: „secum cogitans” („magában gondolkozva”). A tévedés nem súlyos, s minthogy ezúttal nincs olyan szó, amellyel összetéveszthetőnek tűnik az igenév (hacsak nem az οἶμαι igéből eredeztette), elképzelhető, hogy Bonfini nem ismerte fel, melyik ige alakjáról van szó, s

⁴⁸ „triste Romano populo spectaculum id visum” (Poliziano).

⁴⁹ „Ceterum ipsum quoque desinere aliquando ab sua vecordia et civitatem tyrannide liberari oportebat” (Pol.).

⁵⁰ „quos imperator verebatur” (Pol.).

találomra írt be helyette egy másikat, ami a szövegösszefüggésbe nagyjából beleillőnek tűnt számára.⁵¹

Ehhez a kényelmes megoldáshoz elég gyakran fordult. A Commodus holttestét elszállító szolgálkóról írja a történetíró, hogy nem vizsgálták meg a tetemet, ἐπει μὴδ' αὐτοῖς διέφερε ταῦτ' εἰδέναι („mivel őket sem érdekelte, hogy ezt (ti. halálának körülményeit) megtudják”, 2.1.2).⁵² Bonfini nem jött rá és nem is próbálta kideríteni, hogy mit is jelent a διέφερε dativus vonzattal, ezért megelégedett egy házilig kikövetkeztetett jelentéssel: „postquam videre non contigit” („miután nem volt rá módjuk látni”). Az így keletkezett mellékmondat magyarázatnak nem igazán meggyőző, és ez a példa jól rávilágíthat a fordításnak arra a gyengeségére is, hogy Bonfini egyáltalán nem zavarja, ha homályos értelmű mondatok szerepelnek szövegében.

~~Nehéz kitalálni, miért dönthetett úgy Bonfini, hogy a császári hatalom jelképeit és jelvényeit (τῶν τῆς βασιλείας συμβόλων, 1.8.3) a „conditio” szóval fordítsa latinra. Valamiféle szerződésre (σύμβολον) és feltételeire gondolt? A választás annál is inkább érthetetlen, mert később ugyanezt a szót jól fordítja le a „signum” szóval (2.3.3).⁵³~~

—Más kategóriába sorolhatók azok az esetek, amikor Bonfini szó szerint fordít ugyan, de nem a szövegösszefüggésnek megfelelően választja ki az adott, amúgy jól dokumentálható szótári jelentést. τί δὴ μέλλετε; („Akkor hát mit haboztok?”, 2.1.7) – szegezi a kérdést feltételezett gyilkosainak Pertinax. „Quae debetis?” („Mivel tartoztok?”) – szól Bonfini verziójában ugyanez, az adott helyzetben értelmezhetetlenül. A μέλλω ige elvben valóban kifejezhet kellést, ugyanúgy, mint a latin „debeo”, de csak egyfajta homályosan érzett sorsszerűséget (szemben a latin igével, mely jóval tágabb értelemben használatos). Ezúttal azonban a μέλλω nem kellést, hanem késlekedést fejez ki, a „debeo” így semmiképpen sem lehet a megfelelője. A zavart pedig az fokozza tovább, hogy Bonfini a τί kérdő névmást is tévesen a μέλλω vonzatának hitte, és ezért adja vissza a „debetis”-hez tartozó „quae”-vel.⁵⁴

Végül, vannak olyan esetek, amikor a latin szöveg olyan mértékben és önkényességgel rugaszkodik el a görög eredetitől, hogy az utóbbira szinte nem is lehet ráismerni a végeredmény alapján. ταραχῆς δ' οὔσης περὶ τὸ προάστειον τοῦ τε Κομόδου ἐν τοῖς ἀνακεχωρηκόσι τόποις ἡδοναῖς σχολάζοντος („Amikor lázadás tört ki a külvárosban és Commodus félreeső helyeken az élvezeteknek adta át magát, ...”, 1.12.6). A mondat első fele radikális átalakításon esik át Bonfini kezén: „Suburbanum obsidet natura loci et arte

⁵¹ „secum ingemiscens” (Pol.).

⁵² „quae ad se parum pertinere arbitrabatur” (Pol.).

⁵³ „principatus insignibus” (Pol.).

⁵⁴ „Quid statis?” (Pol.).

munitissimum ubi se Commodus voluptatibus exercebat.” „Commodus megszállja a hely adottságaiból adódóan és mesterségesen is védett külvárost, és ott az élvezeteknek adta át magát.” A mondat első hét szavából egyedül a „suburbanum” jelenléte indokolható; az összes többi csak a fordítói fantázia terméke. Mentségére legyen mondva, hogy Bonfini nem teljesen önkényesen konfabulál, hanem a „félreeső helyek” korábbi leírása alapján (1.12.2) pótolja ki azt a részt, amit valószínűleg nem értett.⁵⁵

A szabadjára engedett képzelet leglátványosabb példája a következő szöveghelyhez kötődik: λαβὼν γραμματεῖον τούτων δὴ τῶν ἐκ φιλύρας ἐς λεπτότητα ἠσκημένων („írotáblát vett elő, egy olyat, amelynek vékonyra kimunkált lapjai hársfaháncsból készültek” 1.17.1). A különleges írotábla aprólékos leírásával Bonfini láthatóan nem tudott mit kezdeni, ezért nekiállt blattolni: „sumpto libello hisque ex fiducia in suspitionem adductis ...” Vagyis: „írotáblát vett elő, és akik bizalmából kiesve gyanúsak lettek előtte” (azoknak felírta rá a nevét – szól a folytatás, már helyesen).⁵⁶

Az eredeti szöveg és Bonfini fordítása összevetésekor gyakran találkozni azzal, hogy egy-egy kifejezés vagy akár szerkezet egyszerűen hiányzik a latin változatból. Hogy ennek hátterében az áll-e, hogy Bonfini nem értette a görög szavakat, vagy csak nem vette őket észre, eldönthetetlen. Mindenesetre a Teubner-kiadást alapul véve, oldalanként átlagosan két-három ilyen eset fordul elő.

Végül, említést érdemel egy olyan hibatípus, amikor egy-egy szellemes mondás csattanója vész el a fordításban. Héródianosz bővelkedik az efféle nyelvi leleményekben, valamennyit számon kérni a fordítón nyilvánvalóan igazságtalan volna, de rendszeres elmaradásuk mindenképp a fordítás komoly gyengeségének nevezhető. Az alábbi példában teljes egészében elsikkad a poén. Commodus a Napistennek állít szobrot, talapzatára pedig saját nevét íratta föl, de a hivatalos „Germanicus” mellékneve helyett – gladiátorőrületéhez méltó módon – az „ezer gladiátor legyőzője” fordulattal mutatja be magát: ἀντὶ δὲ Γερμανικοῦ “μονομάχου χιλίους νικῆσαντος (1.15.9). Bonfini pont a két leglényegesebb szót hagyja ki a szövegből, a „helyett” prepozíciót és a „gladiátor” főnevet: „basi subscripsit ... Germanici imperatoris milia superantis” („az alapzatra ezt íratta: Germanicus császár, ezrek legyőzője.”)⁵⁷

⁵⁵ „Cum autem suburbanum omne tumultu compleretur, et Commodus ipse in alto secessu voluptatibus indulgeret” (Pol.).

⁵⁶ „sumpto in manus libello, quales de philyra tenuissimi ... fiunt” (Pol.). A különleges táblára a Miscellanea egyik fejezetében is kitér (I 72), melynek autográf kéziratában a margón erre a szöveghelyre is utal, lásd GIONTA: i. m. (33. jegyzet), 33.

⁵⁷ „in basi subscripsit ... pro Germanico mille gladiatorum victorem” (Pol.).

Bonfini fordításának legkomolyabb hiányosságai azonban nem is annyira a lexikai-szemantikai, mint inkább a szintaktikai szinten jelentkeznek. A többszörösen összetett mondatok pontos visszaadásával meg sem próbálkozik, helyette rendre egyszerű mondatokra tördeli. –Különösen feltűnő, mennyire könnyedén fordítja a nem indicativusban álló igei alakokat úgy, mintha azok indicativusban állnának, s változtatja meg ezáltal a tagmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolatokat. Ugyanilyen sok gondja akad a különféle participiumos szerkezetek jelentésével is. Hely hiány miatt azonban a példáktól eltekintek.

Végül egy utolsó kérdésre térnék rá: miért vállalkozhatott Bonfini éppen Héródianosz művének lefordítására? A történeti műfaj és a mű lefordíthatatlanságából adódó kihívás mellett döntését talán befolyásolhatta maga a műben tárgyalt korszak, a római császárkor 2-3. századi világa, amit még érdekesebbé tehetett a szerzőnek a császárok személyére koncentrált megközelítésmódja, s választása esetleg a római régiségek iránti érdeklődésével⁵⁸ is összefüggethet. Erre következtethetünk a salzburgi kódex lényegét kiemelő margináliáiból, a Symposiumban olvasható egyik hivatkozásából (mely a császárok istenné avatása kapcsán utal Héródianosz leírására), s végül Bonfini szellemi környezetéből, mely bizonyíthatóan érdeklődött Héródianosz iránt is. A Pomponius Leto körül csoportosuló római humanistákról van szó, az 1468-as betiltása után újjáalakult római Akadémia tagjairól, akik egyfelől a császárkor, másfelől a tárgyi emlékek, főként feliratok és érmék iránt mutattak különleges érdeklődést.⁵⁹ Bonfini a római Akadémia tagjaihoz fűződő szoros kapcsolatát Ludovico Lazzarelli *Fasti Christianae religionis* című 1475 és 1480 között született, illetve 1486 táján átdolgozott művének egy részlete bizonyíthatja. Műve elején a költő azokat a barátait sorolja föl, akiknek megmutatta költeményét, s a Pomponio Leto körébe tartozó humanisták között megemlíti az időközben Pannoniába távozott Bonfini (és Cinzio) nevét is: „... nec gloria parva est / Inter tot vatum nomina posse legi. / His possem, Antoni, te iungere, te quoque Cynthi, / At vos nunc vates Pannonis ora tenet. / Incluya Mathiae refovent vos atria regis” (*Fasti* 13–16).⁶⁰

⁵⁸ Bonfini epigráfia iránti érdeklődéséről lásd RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *A római fõliratok gyűjtõi Pannoniában*. In: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, 2002. Balassi Kiadó, 75–86.

⁵⁹ Egy másik kódex a Héródianosz-szöveg iránti érdeklődésnek egy másik oldalára világít rá. Ahogy ezt GIONTA meggyőzően bizonyítja, Lorenzo Medici olyan díszkódexet készíttetett magának az Attavante – Neri párossal, amelynek illusztrációi a gyűjteményében őrzött, császári portrékat ábrázoló érmék alapján készültek. A képi program tervezésében GIONTA szerint maga Poliziano vett részt, aki nemcsak a fordításával bizonyította a görög történetíró iránti érdeklődését, de a filológusi műveiben is számos esetben hangsúlyozta az érmék és a tárgyak fontosságát, és kiaknázza forrásértéküket, GIONTA: *i. m.* (33. jegyzet), különösen 19–29.

⁶⁰ FRITSÉN: *i. m.* (39. jegyzet), 123–124.

Mindenesetre, ha Bonfini Rómából kapta nemcsak a kódexet, de ~~magát~~ a szellemi ösztönzést is a fordításhoz, elég furcsának tűnik, hogy munkájáról ennyire nem tudott senki. Még Pomponio Leto sem reflektál rá, aki pedig nagyon alaposan tanulmányozta és gazdag jegyzetekkel látta el nyomtatott Poliziano-fordítását.⁶¹ Mondhatjuk, nem először történik meg ez Bonfinival: Naldo Naldi, aki pedig jól ismerte Bonfini fordítói munkásságát,⁶² szintén hallgat a Héródianosz-fordításáról, miközben a Polizianoét hosszan és lelkesen méltatja.⁶³

Formázott: Nem Kiemelt

⁶¹ Lásd GIONTA: i. m. (31. jegyzet), 434.

⁶² „Hinc bene qui veteres quicquid scripsere Pelasgi / Transferat in Latium Picens Antonius ille / Doctus adest, aperitque tibi Rex cuncta iubenti / Graecia quae scripsit, datque illa legenda Latinis.” (Naldi: *De laudibus augustae bibliothecae carmina* 1.136–139).

⁶³ Naldi: *De laudibus* 2.363–374.

Függelék

A salzburgi (UB M II. 135) és a vatikáni kézirat (Vat. Ross. 483) egybevetése
Héródianosz 1.7.6–2.15.7 alapján

Va őrzi a helyes olvasatot:

Ad urbem dehinc festinat, sacellum Iovis ceteraque templa **referens** se revisurum **Va** (3^v)
referens om. **S** (1^r) (Her. 1.7.6)

De quibus optime meritis es, hos **potissimum** habes inimicos **Va** (6^v23) potissimos **S** (8^v)
(οὐς μάλιστα εὐηργέτησας, τούτους ἐχθροὺς ἔχεις, 1.13.2–3)

in **conficiendis** propria manu feris nimium occupatus **Va** (7^v15–6) in conficientis **S** (11^r)
(ὑποσχόμενος τὰ τε θηρία πάντα ἰδίᾳ χειρὶ κατακτενεῖν, 1.15.1)

non ... prodire, sed ... egredi ... volebat, ac ... talis populo Romano **aspici** **Va** (8^r42)
aspicitur **S** (13^r8)

quosque noctu iam necari oporteat **Va** (8^v12) quousque **S** (13^v)

Nec deliberationis nec **morae** tempus illum **Va** (9^r2) nec more tempus **ullum** erat **S**
(14^v)

Illi Martia facile **se** daturam pollicetur **Va** (9^v3–4) se om. **S** (14^v)

Hunc vitae, inquit, finem me habere sperebam **Va** (9^v21–22) Hoc **S** (16^v)

promulgata Severianae victoriae **fama** **Va** (18^v43–44) fame **S** (40^r) (3.2.6)

Peonia **Va** (24^r19) Peonia **S** (51^r, *sed in margine Peonia a manu Bonfini scripta est*)
quondam **Va** (24^r) **condam** **S** (52^v)

haec quae **dicuntur** **Va** (26^v24) haec quae dicimus **S** (60^v) (τὰ εἰρημένα, 3.9.7)

S első kezének (Johannes) a hibáját a második kéz (Bonfini) javítja ki:

blasfemabant (17^v) *litteras ph litterae f superscripsit Bonf*

S őrzi a helyes olvasatot:

simulari **S** (1^r) simulare **Va** (3^v19)

perniciosa **s<ib>**ⁱ universoque senatui consuleret **S** (2^r) perniciosa fratri **Va** (3^v41)
(ὀλέθρια βουλευσασθαι αὐτῷ τε καὶ πάσῃ τῇ συγκλήτῳ, 1.8.4–5)

vocem suo capiti **insultantis** **S** (2^v) vicem suo capiti insultentis **Va** (4^r10) (τῆς τοῦ
ἐπιδραμόντος φωνῆς, 1.8.8)

multum **pecuniae** coegerat **S** (2^v) pecuniae om. **Va** (4^r22)

Tales ... poenas **S** (3^v) Talis ... poenas **Va** (4^r45)

calumpniari **S** (3^v) calumpniare **Va** (5^r1–2)

dum omnia **credit** S (4^f) redit **Va** (5^f15) (πιστεύσας ὁ νεανίας, 1.9.9)

a nemine **observatus** S (5^v) servatus **Va** (5^v15) (μηδενὸς προφυλαττομένου, 1.10.6)

manu **tactum** S (5^v) manu factum **Va** (5^v27) (οὐδὲ ψαυστὸν χειρὸς ἀνθρωπίνης, 1.11.1)

iamdudum crudele iudicium subitura S (6^f) iam tam **Va** (6^f5)

Romani simul dei numen ac virginis sanctitatem **admirantur** S (6^v) admitte **Va** (6^f10)

(ὁμοῦ δὲ τὸ ἐναργὲς τῆς θεοῦ καὶ τὸ σεμνὸν τῆς παρθένου Ῥωμαῖοι ἐθαύμασαν, 1.11.5)

degit: tribunali S (6^v) deguntribulani **Va** (6^f11–12)

hunc fore s<ib>^l saluberrimam S (7^f) sibi *om.* **Va** (6^f18–19) (mégha a görögben nincs is nyoma a visszaható névmásnak: σωτήριον εἶναι ἐδόκει, 1.12.1)

ut **et** regii corporis custodiam ageret, et ... praesset. S (7^v) et (*primum*) *om.* **Va** (6^f33)

(τῆν τε τοῦ σώματος φρουρὰν καὶ τὴν τοῦ θαλάμου ἐξουσίαν ... ἐγχειρισθῆναι, 1.12.3)

imperatoris **equites** universos S (7^v) imperatoris aequitas **Va** (6^v5) (πάντες οἱ βασιλῆιοι ἵππεῖς, 1.12.6)

quisque in Cleandri potestatem **veretur** S (8^f) vertitur **Va** (6^v12) (δέει τῆς Κλεάνδρου ἐξουσίας, 1.13.1)

hic eum habebat infensum S (8^v) haec **Va** (6^v25)

tanti mali his **miseris** auctorem S (8^v) tanti mali demerseris **Va** (6^v27)

ad mortem eduxeris S (8^v) a morte eduxeris **Va** (6^v28)

nondum ... scientem, **sed** suspicantem S (9^f) sed *om.* **Va** (6^v34)

Ad haec Commodus nequid in eum populus **moliatur**, vehementer timet S (9^v) molitur **Va** (7^f8)

Tot periculis liberatus propter spem omnibus **offerebatur** S (9^v) offerebantur **Va** (7^f10)

(προσεφέρετο, 1.13.7)

reliqua **vitae** scelera S (10^v) reliqua eius **Va** (7^v2) (τὰ λοιπὰ τοῦ βίου ἀνέφερον ἁμαρτήματα, 1.14.7)

ne ipse quidem haec latere **volebat** S (10^v) volebant **Va** (7^v3) (οὐδὲ αὐτὸς λανθάνειν ἤθελεν, 1.14.7)

Romanam regiamque **per<son>am** exutus S (10^v) personās **Va** (7^v7) (ἀποδυσάμενός τε τὸ Ῥωμαίων καὶ βασιλείον σχῆμα, 1.14.8)

post verbum *locavit* lacunam nuntiat Bonf scribens <Grae?>co (esetleg <lo?>co) defuit S (11^f) **Va** *lacunam non indicat* (7^v14)

quos omnes certa manus iaculatione **superabat** S (11^f) superabant **Va** (7^v23) (οὗς πάντας εὐχειρία ὑπερέβαλλεν, 1.15.2)

gladiatorum praeclaro quoquo se **praestantiorem** appellari **edixit S** (12^v) praesentionem appellari eduxit **Va** (8^f19) (τῶν μονομαχοῦντων ἐνδόξου τινὸς προτετελευτηκότος ὀνόματι καλεῖσθαι προσέταξε, 1.15.8-9)

inconsultam turpemque mentem eius accipiens **S** (12^v) **inconsultem Va** (8^f46)

deinceps S (13^v) **deindeceps Va** (8^v14)

Sed ne mulierem quidem nentem **praevenies** („egy szöví asszonynál sem érsz többet”) **S** (14^f)
praeveniens Va (8^v38) (οὐ καταπρόξῃ αὐτὸς μεθύων νηφούσης γυναικός, 1.17.6)

Eclactus lecto libello **percussus S** (14^v) **percussus Va** (8^v) (ἐκπλαγείς, 1.17.6)

Nec deliberationis nec more tempus **ullum** erat **S** (14^v) **nec morae** tempus illum **Va** (9^f2)
timentes, ne dum totum revomeret venenum **e vestigio** resipisceret **S** (15^f) **est vestigio Va** (9^f20)

Comodi manum **recognosce S** (17^f) **recognosceret Va** (9^v37) (γνωρίζεις δὲ τὴν Κομόδου χεῖρα, 2.1.10)

non mediocrem reverentiam **impartiebantur S** (17^f) **impartiebant Va** (9^v45)

consueverant S (17^v) **consueverat Va** (10^f15)

ducto Pertinace accessere. Letus **S** (18^f) **ducto Pertinace accessere. Letus om. Va** (10^f17)

Nos autem **cum** populo Romano **S** (18^f) **Non** autem eum **Va** (10^f24-25) (ἡμεῖς τε καὶ ὁ δῆμος τῶν Ῥωμαίων, 2.2.7)

virum **vobis** duximus aetate venerandum **S** (18^f) **virum nobis duximus Va** (10^f) (ὁμῖν ἄγομεν ... ἄνδρα τὴν μὲν ἡλικίαν σεμνόν, 2.2.7)

ad fluviorum **ripas** et in ultimis imperii Romani finibus militantes **S** (18^f) **fluviorum ripas Va** (10^f32)

quae **hoc duce** passi sunt **S** (18^v) **in hoc duce Va** (10^f35)

imperio **cedo S** (19^v) **caede Va** (10^v22) (σοὶ τε τῆς ἀρχῆς παραχωρῶ, 2.3.4)

Lentus tandem in imperatoriam sellam ascendit **S** (19^v) **Laetus Va** (10^v25)

quod quidem omne Niger **circumsepsit S** (41^f) **circumseptum Va** (19^f)

praedatur S (50^f) **praedat Va** (22^v11)

devectus enim multis navibus **S** (50^v) **defectus Va** (22^v34)

pacem agebat. **In ocio degebat S** (51^f) **In ocio degebat om. Va** (23^f2)

omnino S (51^f) **omninino Va** (23^v4)

irritat S (51^f) **irratat Va** (23^v10)

incessu S (51^f) **incensu Va** (23^v)

nil contra **dixit S** (51^f) **dux Va** (24^f7)

Ego vero promisi: nequomodo me facinus **accusante**, rem alii **demandaret** (55^f) accusantes rem alii demandarent **Va** (24^f29–30)
 insatiabili **rerum** cupiditate **S** (55^v) rem **Va** (24^v)
 Britanni ... legatos **mittunt S** (57^f) mittit **Va** (25^v2)
 seni patri **mortem** inferrent **S** (58^v) mortem *om.* **Va** (26^f5)
 Romam revertebantur **S** (59^f) vertebantur **Va** (26^f22)
 cineres cum aromatibus in urnam alabastri **reconditos** Romam referunt **S** (59^f) reconditis **Va** (26^f23–24)
 e **ministris** aliquem **S** (59^v) e ministros **Va** (26^f)
 totusque **locus S** (61^f) lectus **Va** (27^f3)
captam lampada **S** (61^v) capta lampada **Va** (27^f)

Szerzői kéziratra visszavezethető, közös hiba:

qui Parthorum cumulo minimum poterat expleri **S** (1^f) **partorum** corr. Iohannes ipse Parthorum **Va** (3^v18) (τῶν μὲν προσκτωμένων ἀεὶ καταφρονήσει, τῶν δ' οὐπω παρόντων ἀπλήστῳ ἀντιποιήσει, 1.8.2)
 Haec Maurusiis Istrutheis multo velociora **S** (11^v) Istrutheis **Va** (7^v43) *correxi* **strutheis**

pro voto autem et voluntate mea: tanquam servator benemeritus **S** (54^f) *om. Joh, scripsit Bonf*

Mindkét változat hibás volta miatt nehezen megítélhető szöveghelyek:

~~in suspicionem adducens iuvenis reformidat **S** (1^x) — in suspicionem adducens iuveni reformidat **Va** (3^x21)~~

~~Quique eum amare dicebant **S** (3^x) — Quique eum amare dicebantur **Va** 4^f46 — (**se dicebant?**)~~

~~existimantes optimum illum odorem ... corruptionem aeris facile propulsaturum **S** (7^f) — **et** corruptionem propulsaret **Va** (6^f25)~~

~~his ut defenderent, illis ut delectarent **S** (13^x) delectarent **Va** (8^x19) — (**delectarent <cum>?**)~~

~~arguti nam et ingenio **S** (53^x) — argutis nam et ingeniosi **Va** (24r6) — (*aliquod verbum deest?*)~~

Formázott: Balra zárt